

Bízhatunk-e még a sikerben? — Nem kisebb ember, mint az idős Bárczi Géza biztat: „Csak akarat kell, az eredménybe vetett hit és bizakodás. . . ha eleve azzal a meggyőződéssel kezdünk hozzá, hogy igyekvésünk úgyis csak kudarcra végződhetik, akkor máris kudarcot vallott. . . ami nemzedékek hosszú során át ferdült el, azt nemzedékek jelentős sora egyenesítheti csak ki. . . De ehhez . . . makacs kitartás, nagy türelem kell.”<sup>3/86</sup>

Buvári Márta

## Szedes Fábian

*E tanulmány szerzője, Danczi Villebald 1977. december 21-én 67 éves korában elhunyt. Pannonhalmán a gimnázium és a tanárképző főiskola, majd győri általános iskolák tanára, 1963-tól tíz éven át a Győri Czuczor Gergely Benedek-rendi Gimnázium igazgatója volt.*

*Tudományos munkásságát haláláig folytatta. E cikkével — amelynek a nyomdai levonatát még maga javította — így sajnálatosan egyben búcsút is veszünk tőle.*

*A szerkesztőség*

1. Gáldi László A magyar szótárirodalom c. művének 511. lapján találjuk Pais Dezső opponens gondolatát: érdemes volna elgondolkodni azon is, hogy a XIX. század első harmadában a szótárirodalomnak miért nem támadnak újabb művelői az előző században indult lelkes öregek mellé. A Pais Dezső által óhajtott fiatalok közé tartozik Szedes Fábian, aki nemcsak „támadt”, de sokat is alkotott. Nevét — szűk körben — a palócokról készített etnográfiai munkája és a palócoknál végzett néprajzi gyűjtése tette ismertté. Megdöbbenést kelt az a hatalmas fölió tömeg és kisebb-nagyobb alakú, gyönyörű írással készült könyvhalmaz, amely a Pannonhalmi Főkönyvtár kéziratárájában rejtőzik.

Mielőtt művei vázlatos áttekintéséhez fognánk, érdemes ennek az állandó munkában őrlődő embernek életébe is beletekinteni.

Hont megyében, Csáb községben született 1784. június 23-án. Kézirati hagyatékában található anyakönyvi kivonata szerint Szedes János,<sup>1</sup> becsületes ifjú, Szedes Imre és Brogyányi Erzsébet tisztességes szülőktől származik. — Szülei jómódú, egyszerű emberek voltak. Szedes iskolai megkezdése után hamarosan elkerült Csábról; Naszvadon és Érsekújvárott folytatta elemi tanulmányait. Érsekújvárott kezdte meg középiskolainak mondható tanulmányait, mint valamivel később Czuczor Gergely. Iskoláit gyorsan váltogatta: következett Komárom, Esztergom, majd Pozsony. Nagyszerű tanítói voltak. A komáromi években (1975, 1976) tanítója, Varga Márton „a magyar nyelv becsülésére egész hévvel serkentette” tanítványait, a grammatistákat és szintaktisztákat.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> János a keresztnéve; Fábian a szerzetesi neve.

<sup>2</sup> Források: A pannoni halmi Szent Benedek-Rend tört., VI.B, 446—467; dr. Kemes Illés feldolgozásában; Tanodai Lapok 1859. 560. l.; TudGyűjt. 1835. II.

Szerencsése növekedett: Esztergomban Révai Miklós keze alá került (1797—99) mint poéta. Mint rétornak pedig Kulcsár István volt a mestere. Révairól írja, hogy a magyar nyelvet — a latin mellett — mód nélkül sürgette, s azon volt, hogy tanítványaiból poétákat tegyen. Kulcsár István — Szedes szavai szerint — a magyar nyelv iránt való buzgóságot előző mesterei lelkületével nevelte. Pozsonyban (1800—1) forróból hidegbe esett. Komáromban és Esztergomban olyan szellemben és olyan lelkesen tanították, hogy örömeiben könnyezett, mivel a Szittyából jövő nagy embereknek unokája lehet. Pozsonyi tanárai eleinket Finniából és Lappóniából hozták ki minden dicsőség nélkül — monotoníával diktálva a tananyagot. Ez a fásult oktatási mód keservesen elszomorította a minden szép után lelkesedő ifjú Szederet. Ennek ellenére az előző tanító mesterek elmoshatatlan hatással voltak egész életére.

Iskolái befejezése után 1802-ben hivatalnok (cancellista) lett Esztergomban. Állásának elnyerésében valószínűen segítette szép írása is. (Révainál tanult rajzot.) Rövid idő múlva Nagyszombatba került kulcsári munkakörbe Arady Nep. János kanonokhoz. Innen jelentkezett noviciusnak Pannonhalmára, a nemrégén visszaállított Bencés Rendbe. Az Aradytól hozott latin nyelvű ajánlás (1803. aug. 20.) ilyenek mutatja be Szederet: Szeder János becsületes, nemes természetű ifjú, kulcsári szolgálatait készségesen, megbízhatóan és kiváló türelemmel végezte. Kiváló erkölcsi miatt Arady mindenkinek, akihez csak eljut, hatékonyan ajánlja.

Szedes nagy lépésre szánta el magát: 1803. november 5-én belépett a bencés rendbe. Ekkor kapta mint szerzetes a Fábian nevet. 1808-ban pappá szentelték. Gimnáziumi tanárként működött 1808—11-ig Esztergomban, majd egy évig Győrött; ugyanitt, majd Sopronban a rendi gimnázium igazgatója 1816-ig. A következő tanévben hitszónok volt Celldömölkön. Itt látogatta meg őt „édes Attyával” Dukai Takáts Judit, akiről ez alkalommal írt pár soros lelkesült jellemzése kézíratai között található. A következő években (1819—1830) gimnáziumi igazgató és a bencés rendház főnöke Győrött, Nagyszombatban, Komáromban és Esztergomban. Esztergomi működése alatt (1828) indította meg az Uránia c. folyóiratot. Majd 1830-tól 1841-ig Pannonhalmán működött mint a bölcsélet és esztikai tanára, levéltáros, kertfelügyelő és könyvtáros. A könyvtárban nagy munkát végzett. Az 1830-ban megépült Pannonhalmi Főkönyvtárnak berendezése, a könyvek katalógizálása jórészt az ő munkája. Mint kertfelügyelő sok előkelő család kertjének és angolparkoknak tanulmányozása után ő adta meg a pannonthalmi park ízléses elrendezését. Tudományos munkássága sikertelensége miatt munkakört változtatott: 1841-től 1859-ben bekövetkezett haláláig egy nagyobb bencés gazdasági egység irányítójaként Komáromfűsön hasznosította munkakedvét és hozzáértését. Grammatikájában talált papírszelet a jó gazda gondossága mellett jó emberi érzéséről is tanúskodik: azt írja a számtartónak, hogy az árvák kasszáját mindig készen tartsa, s azt bármely napon hiány nélkül átadhassa az illetékes hivatalnak.

Ilyen külső keretek között folyt Szeder széles körű irodalmi működése. Levelezett Kazinczyval, Kisfaludy Károllyal, Döbrentével, Szalay Lászlóval; buzdította a fiatalokat, közöttük Czuczor Gergelyt is az írói munkára. Későbbi csalódásai okaként bizonyára szerepel az is, hogy 1830-ban nem nyerte el a pesti egyetemen a magyar nyelv tanszékét, a Magyar Tudós Társaságba nem választották meg rendes tagnak (pedig a jénai mineralógiai társaság is tagjai közé választotta).

**2. Szeder Fábiánnak** számos műve jelent meg nyomtatásban. Azonban a munkaigényesebbek és mennyiségüket is tekintve súlyosabbak kéziratban maradtak. Rövid áttekintésben így foglalhatnánk össze megjelent műveit (Kemenes I. összeállítását véve alapul):

Önállóan megjelent tíz darab; a legkisebb 4, a legnagyobb 472 lap. Érdekesebbek: Kisded köszöntő zsebkönyv az ifjúság számára (születésnapra, névnapra, újesztendőre; 70 lap).

Költeményei közül kb. 50 jelent meg. Verstechnikájuk fejlett, nyelvileg csiszoltak, mégis amellett vallanak, hogy Szeder nem született költőnek.

Vigjátéka négy darab; három és egy felvonásosak.

Vegyesek: mesék, velős mondások, anekdoták.

Értekezések: a palócokról három darab, a gyümölcsfák kezeléséről, a magyarországi székesegyházakról, Kazinczyról, Telegdy Miklósról, nyelvtani értekezések.

Különfélék: Balassa Bálint, Barcsai Ábrahám, Benitzky Péter, Bessenyei György, Az erdei emberekről, könyvismertetések stb.

**Kéziratban:** Nagyobb művei, szám szerint 29. Nevezetesebbek: Magyar grammatika, 4. rétű, 163 lap; Kertészeti napló, 2 kötet; Magyar nyelvbeli régiségek (1531, 1532, a Tihanyi kódexből); Compendium Grammaticae Hung. secundum Révai, 64 lap; költeményei, 202 lap; Mellyek a magyar nyelvben a tiszta gyökök, 152 lap; Magyar—latin—német szótár, folió, 1064 lap; egy kisebb Magyar—latin—német szótár, és ezzel egy kötetben: Magyar szó-lajstrom, 74 lap 897 gyökkel; Metszet-gyűjtemény, folió, 192 lap; könyveinek jegyzéke (164 darab); a Pannonhalmi Főkönyvtár könyveinek jegyzéke (1817—1837 között szerzett 36 017 kötet); Werner systema minerale, 118 lap; stb.

Versek, kb. 60;

Szépirodalmi alkotások (elbeszélés, dráma, fordítás) 45 db; Egyházi beszédei: latinul, 16; magyar nyelven 28, (falusi templomokban mondta el őket).

Értekezések és vázlatok: Bell-Lancaster metódusa a tanításban; A szép nemnek a tudományokra való alkalmas voltáról; Grammatikai és poétikai műszavak magyar fordítása; Deák műszavak (nyelvtaniak); összesen 46 mű.

Kertészet: Híres kertek Európában; Az angol kertek ideája és készítése; A mézet megjavítani, hogy cukor helyett lehessen használni stb.; összesen 19.

Diplomatika: 273 címer lerajzolva.

Vegyesek: Magyar grammatikák jegyzéke; Új systemája a világnak; Orosz birodalom; Canári madarakról; A prémes téli öltözetek stb.; összesen 102.

Amint e felsorolásból — hiányos volta ellenére is — kitűnik, Szeder a szépirodalomban is lelkesen dolgozott. Hagyott maga után néhány időtálló költeményt (Unszolás, Óhajítás, Dukai Takáts Judithhoz), de sokkal otthonosabban érezte magát a nyelvet boncoló és építő problémák között. A rendelkezésére álló időt tekintve — mindig mellékfoglalkozásként! — nagyon sokat alkotott. A MTT tagjaival is nyelvtani és szótári ügyekben levelezett; a Magyar Tájszótárba — szerényebb mértékben — tájszavakat gyűjtött a neki kiadott könyvekből.

**3. Magyar Grammatika.** Könyvtári jelzete BK 237/6; mérete 19 × 23 cm. Szeder — szépiró is lévén — munkája közben érezte, hogy az irodalmi nyelv kialakításának fontos eszközei a nyelvtanok. Ismerte a régi nyelv-

tanokat. Grammatikája 354—55 lapjain összeírta az addig megjelent vagy egyébként ismert magyar grammatikákat. A 353. lapon pedig bejegyezte Tar Mihály német nyelvű (1827) és Deáky Zsigmond olaszok számára olaszul írt magyar nyelvtanát (Róma, 1827). Szeder Magyar Grammatikának nevezte művét, s a XIX. sz. pezsgő első harmadában nemzetépítő és nyelvművelő erőként szerette volna látni. Mert a nyelvtan — és a szótár is — a reformkorban a nemzetet mozgató, előrelendítő erők közé tartozott. Szeder is ilyennek tartotta a maga nyelvtaníró tollforgatását. Ezt érezzük ki a Magyar Grammatikának az első mondatából: „Minden kicsinosult nemzetnek van írói, a' vagy kimívelt anyai nyelve, mely a' köznépével természetére nézve megegyez, és csak abban különbözik egyedül tőle, hogy a' tökéletességnek magosabb lépcsőjére hágott.” A nép nyelvétől a literátori nyelvnek finomságban való különbözését ősréginek tartja nyelvünkben: ha a párducos magyarok a honfoglalás utáni időkben írtak volna, „jóformán azok sem használták volna a' köznép' nyelvét e' végre; mivel ambár [!] nehezen valónak akkor még a' philológiának, grammatikának, szép literatúrának nyelvünkben mesteri, valónak még is olyanok, kik hatalmok és fényes hivataljok szerint finomabban élván 's érezvén, valamint pompásabb társalkodáshoz, vendégeskedéshez, ruházkodáshoz szoktának, úgy nyelvek' organuma is, a' mint a' környülállás kívánta, méltóságosabb vagy nyájasabb hangot igyekezett eresztetni” (8).

Szeder is, mint többi nyelvtanírónk, különös erőfeszítést szán a helyesírási normák megállapítására (11, 14—19, 24, 31); a szabályokat bőséges szépirodalmi művében is alkalmazza.

A nyelvtanírók között meglévő felfogásbeli különbségeket látva ezt írja: „Fogyasztani kelletik tehát a' különbözőségeket először, míglen úgy meg nem kevesednek, hogy a' hátramaradottakkal az egyes Grammatikusok is megbirkózassanak” (12).

Szeder Grammatikája tudományos céllal készült, mint az előző korszakokban Kalmár György, Verseghy Ferenc, Gyarmathi Sámuel, Beregszászi Nagy Pál és mások nyelvtanai — azzal a különbséggel, hogy Szeder Grammatikája teljesen magyar nyelvű, nem tekintve a magyarázathoz gyéren használt latin szavakat. Az ő művén is érződik valamiféle különállóság, egyéni jelleg, mert abban a korban írta nyelvtanát, amikor a nyelvtanírás terén nem álltak rendelkezésre központi szervtől kapott irányelvek.

Szeder a következő részekre osztja Grammatikáját:

Bevezetés (7—12).

I. Szakasz (13—32); Az Olvasásról és Írásról. — A' Betűkről általjában — A' magánhangzókról. („Itten látszik, hogy az e betű háromféle, valamint ez az *énekés* szóból tetszik ki.) — A' Magánhangzók' kiejtéséről. (Az *é-nek* kiejtésében háromféle különbözést tapasztalni. 1. Úgy ejtetik az némellyek által ki, hogy az e hang az egész nyújtás alatt tisztán marad. 2. Némellyek a' nyújtást az i hanggal gyengéden segítik. 3. Olyanok is vannak, kiknél a' nyújtás közt az i hang erőt vesz. Az elsőekkel tartanunk mindenre nézve legbátorságosabb” [17].) — A' Mássalhangzókról. — Az egyes Mássalhangzókról. — Az öszvetett Mássalhangzókról. — Az egyes és öszvetett Mássalhangzók kettőztetéséről. — A' szótagolásról és olvasásról. — Az idegen nevekkal és szavakkal való élésről. — A' magyar neveték nevekről. — A' nagy és kis betűkkel való élésről.

Az I. szakaszban hivatkozik más nyelvtanírók véleményére: a 19. lapon Rajnis Kalauzának 106. lapjára, a *gy* betűnél (21) Révaira; a *cs* és *cz* betűnél Verseghyre (23); a prosódianál (29) Virág Benedekre.

II. Szakasz. A' Szószármaztatásról (32—75). „A' Szószármaztatás a' Grammatikának ama' része, melly minden szónak természetét, eredetét és hajthatóságát vizsgálni tanítja. — A' Szónak természetéhez tartozik: 1. ha Név e az, vagy íge, részesülő, utoljáró, ígehatározó, közbevetés, vagy kapcsolat” (32). — A' Szavak eredetéről (honnyiak, honnyosultak, mesterszavak, új szavak (32—5). — A' Szavak hajthatóságáról. — A' Névről átaljában. — Az állatos névről különösen. — A' Névragasztásról. — Jegyzések (almá-é, hal-at, ács-ot, enyv-et). — Az emlegető állapotról. — Az elegyes állapotról. — A' Mel-lék Nevekről. — A' Számnevekről. — Olvasó, Rendelő, Osztó, Sokszorozó, Irányzó Számnevek. — A' Szószármaztatásnak Első Része: A' Szóhajto-gatásról. — Egyszerű Személyes Név-másai. — Öszvetett Személyes Név-másai. — Birtokos Személyes Név-másai. — Mutató Név-másai. [Itt tárgy-al a Nemszóról (Articulus)]. Közbenjáró (Relativum), Kérdező, Viszonzó Név-másai. — A' Név-másainak a' Nevekhez való ragasztásáról. — A' Birtokos ragasztásról. — Birtokos ragaszték-e a' nak, nek? — Az Utóljárókról. — [76-tól 110-ig üres lapok vannak. Szófejtéseket és szómagyarázatokat találunk a 111—8. lapokon; pl. A *Gyal* vagy *Jal* szó. — A *hogy* árszóról.]

Az ígéről (119—158). — A' segéd Ígéről. — Az Igék' Nemeiről. — Cselek-vő, Szenvedő, Ügyelő (neutrum), Ügyetlen Ige (deponens). — Az Igéknek különös miném ségei. — Az Igék a' Módokra nézve. — Az Igék az időre nézve. — Az Igeragasztás (Conjugatio). — Az Igehajtogatásnak alapja. — Az Igéknek ragasztékjai. — Első Igehajtogatás (alanyi). — Második Igehajtogatás. „Ezen hajtogatáshoz azon cselekvő és néhány közép Igék is tartoznak, mellyek bizonyos dologhoz vannak határozva, ú. m. olvasom akönyvet, szeretem az embert” (139). — Harmadik Igehajtogatás. „Ezen hajtogatáshoz tartoznak a' Szenvedő Igék, mellyek szinte a cselekvő ígének Jelentő módbeli Jelenidei harmadik személyétől erednek, mellyhez a' *tat*, *tet* szótag ragasztatik, ú. m. olvas, szeret, olvastat, szerettet.” Negyedik Igehajtogatás. „Ezen hajtogatás a' közép ígéké, és a' mint mondtuk, azokat szenvedőleg nem lehet formálni, ú. m. *szolgállok*, *kevélykedem*” (152). — Rendetlen Igék. „Eleve nem voltak igeik a' mellyeket említeni fogunk, rendetlenek. Korán sem szenvedí természetére tökéletes nyelvünk a' kicsapongásokat. Hanem a' helytelen szokás némelly mássalhang-zókat a' Jelentő Mód Jelenidejében a' vélt könnyebb kiejtés végett megmásolt, és a' formálásban még is az igaziakra szorult. Tehát az egész vesződséget a' d-nek sz-vel való felváltása okozza.” Pl. haragudom — haragszom, feküdöm — feküszöm, fekszem (154). — Személytelen Igék. — Szókiszebbítés és nagyobbbí-tás. Pl. megyek — mek, adnája — adná, hozzája — hozzá stb.

A' Szókötésről közönségesen (160—). „A' Szókötés ama' része a' Gram-matikának, mellynek, szabásai szerint minden szó a' maga mineműségében és helyén áll. Eddig csak a' Szavakat hajtogatni, és egymással egyengetni ta-nultuk; hanem most azokat úgy fogjuk elrendelni, hogy értelmes és csinos magyar beszéd váljék belőlök” (160). — A' Nevekről. Az állatos nevekről. — A' Névről egyes és többes Számáról (163).

A 163. lapon megszűnik a nyelvten további feldolgozása. Vegyes témák következnek. Legnagyobb részük többször újra kezdődő, ábécé-rendbe szedett szógyűjtemény. Egyes szavaknál magyar nyelvű szó-származtatási magyarázattal és szükség esetén latin nyelvi értelmezéssel. Mivel az itt összegyűjtött szavak ilyen feldolgozásban sem a szótárak-ban, sem a „gyük”-ök között nem találhatók, néhány álljon itt szemlélteté-sül. Pl.:

*Kortyoma*, korcsoma, korcsma, hauritio, potatio, mint a lakoma, comessatio ex lak, (183).

*Ér*, subst. vena, fons, éredet, eredet, origo, fons, eredni. a' fa megered. eredő, erdő (214).

*Ócs*, ócsa, ócsó. Antiquulus, levis pretii, vilis.

*Ocsó*, rejectamentum ex tirtico, siligine. — Más tő:

*Ocs*, ocsó nyulak, lepores vigilantes.

*Ocsódni*, felocsódni, evigilare (261).

Egyéb témák ugyanebben a kötetben: Melyek a' magyar nyelvben a' tiszta gyökök? (318—22, tanulmány.) — Egy oldalon két oszlopban palóc szavak. Pl. *Kézfogó* (m.) — *kendőlakás* (p.); *Bársony nyakkötő* (m.) — *Fojtóra* (p.); *Egér* (m.) — *gező* (p.); *Szárnyas egér* (m.) — *Bőrmadár* (p.). (323).

Mennyire korcsosodhatik el nyelvünk az újítók által? (338.) Tudományos Gyűjtemény a' Magyar Nyelvről (nyelvészeti cikkek a TudGyűjt-ben, 334—50). — Deák Műszavak (351—2) magyar megfelelőikkel; pl. Ablativum suffixum — Elegyes ragaszték, Agens — Ok, Apocope-Végkurtítás, Concordantia in Syntaxi — Egyeztetés, Conjugatio — Igeragasztás, Conditionalis Coniunctio — Feltételes kapcsolat, stb. összesen 51 darab.

4. Szedes Fábianak a magyar nyelvtudomány területére tartozó másik nagy műve: „Melyek a' magyar nyelvben a' tiszta gyökök? Számláltassanak elő, mennyire lehet, eredeti jelentéseikkel.” — A cím alatt keltezés: 19. Martius. 1836. A végén pedig ez a mottó: Tempus discipulus et magister multorum. — A kézirat könyvtári jelzete BK 233/4. Mérete 20 × 25,5 cm; 152 lap. Tartalmaz 728 „gyök”-öt, és a gyökökhöz írt származékszókat.

A bevezetésből (1—4) kitér, hogy a munka az Akadémia pályatételként készült; a fenti címet is onnan ismerjük. A bevezető részben kifejti, hogy a „gyök” magyar eredetét két dolog biztosítja. Az egyik: „szavainkat az európai nemzetek” szavaival egybevetvén, azokat, melyek hangjukra 's értelmükre nézve egyik idevaló nemzetéhez sem hasonlóak, ásiak eredetűeknek, vagy legalább magyar szájban termetteknek ismerjük el. . . . Ezen munkára a' diák, német, és a' tót nyelv' gyökeresb ismerete elkerülhetetlenül szükséges.” —

A második ut sokkal egyenesb lehetne, ha bennünket nyelvünk' bölcsőjéhez vezetvén, ott ugyan azon testvéreket, s' ugyan azon állapotban, a' millyenben tőlünk elváltukkor valának, találánk” (1).

Szedes szerint „az első uton járván, hét száznál több tiszta gyököt találunk fel, melyekből is annyi származékot állítunk elé, hogy nem sok született magyar szó marad el, melynek gyökét ne ismernénk” (2); „Tiszta gyökek csak az egy tagú szók lehetnek” (3). Az ígéknel pedig az „egyes számbeli harmadik személye lehetne mindenhol a' gyökszó” (3); „A' gyöknek érthetőnek is kell lennie.” — „Ha azonban meg lehet mutatni, hogy valamely most ugyan pusztá hang, de az előtt értelmes szó volt, akkor azt, ha egyéb tulajdoni is meg vannak, gyökszónak lehet vállalni. Illyes néhány gyököt hoz elő Révai Miklós Antiquitates Literaturae Hungaricae nevű tudós munkájában” (3—4).

Megállapítható, hogy a gyökök Szedernél is — az általánosan elfogadott meghatározás szerint — a szó legalemibb alapjai, amelyek hangjaikkal meghatározzák és indukálják jelentésüket.

Mivel Szedesnek e művében is szerepelnek tájnyelvi szavak, itt találjuk helyén valónak arról szólni, hogy ebből a munkájából is, meg értekezéseiből

is két egészséges nyelvészeti elv tűnik elő. Első: figyelembe kell venni a régi nyelvet; a második elv: a lehetséges szavakat onnan, nem pedig idegenből kell venni. A régi nyelvvel bőven foglalkozott. Elég megemlíteni A Tihanyi kódex prédikációinak sajtó alá elkészített másolatát és a hozzá készített glosszáriumot (jelzett: BK 80/II.).

Szeder Fábíán gyökszavain és egyéb gyűjteményeinek feldolgozásánál tekintetbe kell venni, hogy a XVIII. sz. végén Teleki és Verseghy szempontjai ütköztek a szókészlet feldolgozása tekintetében. Szeder ezeket az elveket ismer-te. Verseghy pl. az irodalmi művekből való anyaggyűjtést csak későn és alig alkalmazza. Teleki viszont helyesnek tartja a szógyűjtést klasszikus íróinktól, ugyanúgy a gyakorlati életből is. Ebből az elvi küzdelemből Teleki realizmusa jobban megfogja Szedert, mint Verseghy racionalizmusa. Gyűjtött is szavakat, kisebb mértékben a MTT megbízásából is. —

Szeder kézírataiból, Teleki Józseffel, Döbrentei Gáborral folytatott levelezéséből tudjuk, hogy szerepelt a gyűjtők között. Említés történik róla a MTT Évkönyvének III. 4. lapján. Ezt az adatot Gáldi is idézi (Magyar szótár-irodalom, 496). Ezeket nyilván felhasználta, ha írásaiban nem utal is a forrásokra. A gyökszók értelmezésében Teleki vonalán halad: a gyökszónak latinul adja értelmezését. A gyökök között viszont közli a „néma Gyökeret” (Verseghy szava), amint látjuk pl. az *izg*, *mocsk* gyököknél.

Mutatvány a „gyükökből”:

|                                          |                                            |
|------------------------------------------|--------------------------------------------|
| <i>egy</i> adj. unus (32)                | Váltani, commutare, redimere.              |
| egység unitas                            | Váltáság, redemptio.                       |
| Egyesség, unio.                          | Váltó, redemptor.                          |
| Egyetem, universitas                     | Kivált, praesertim.                        |
| Egyenlő, similis                         | Kiváltóság, Exemptio.                      |
| Egyenes, rectus, planus                  | <i>köt</i> , verb. ligat (86)              |
| Egyszerű, simplex                        | kötélék, ligamen                           |
| Egyengetni, modificare, planare. Ö-      | Kötél, ligamen, funis                      |
| gyengetni, id. <sup>1</sup>              | Kötelezni, obligare                        |
| Egyenlíteni, elegyíteni, miscere. Ögye-  | Kötelesség, ligamen, officium,             |
| liteni, id.                              | munus.                                     |
| Egyeledni, miscéri.                      | Kötés, ligamen, pastum                     |
| Ögyeledni, id.                           | Kötet, ligamen, tomus                      |
| Elegyedni, id.                           | Kötény, ligamen, antipendium               |
| Vegyülni, misceri.                       | Kötődés, ligamen, contentio                |
| Egész, integer                           | Összekötni, ligare, contendere             |
| egészség, integritas.                    | Kötőfék, ligamen, capistrum                |
| <i>Vál</i> , válik separatur, divellitur | <i>Szem</i> , szöm, subst. oculus, granum. |
| Válni, separari, divelli.                | Szemes, oculus habens, cautus.             |
| Válás, separatio, divulsio.              | Szemeskedni, cautum esse.                  |
| Válaszolni, separatum iudicium de-       | Szemtelen, oculos non habens, in-          |
| promere, — respondere.                   | verecundus.                                |
| Válasz, responsum.                       | Szemérmes, szemérmetes, verecun-           |
| Változni, a pristina forma divelli,      | cus.                                       |
| recedere, — mutari.                      | Szem, quasi oculus spicae, granum.         |
| Változtatni, mutare.                     | Szemelni, granum excipere, — seligere      |

## XV A' Mellek Nevekről.

A' Név a dolgot jelenti, a' Mellek Név pedig annak minőségét, hogy jó, szép, rossz. p. o. az ember.

Hanem mivel nem egy minőségben jó, rossz, szép az ember; mivel van ember, a' ki a' másiktól jobb, rosszabb, szebb, és van a' ki a' többek között legjobb, legrosszabb, legszebb; tehát a' mellek neveinek két nagyobbító vagy kisebbítő lépésőjeik vannak.

Íde tartoznak a' részeseitök is, mint hogy azok is Mellek Név helyett állanak; úgy mint: fejéretett ruha, megvetett ember.

Az első lépésőnek különböztető jele a' bb, a' másodiké legbb, úgy mint: nagy, nagy-obb, leg-nagy-obb.

Már ezen példában is érzékezzük, hogy a' magánhangzóra végződő szavakhoz minden változás nélkül ragasztatik a' bb, úgy mint: egyeb' hogy ez által végző magánhangzó megnyújtatik, i. m. drága, drága-bb, leg-drága-bb; fekete, fekete-bb, legfekete-bb.

Mivel pedig a' helyes hang övé a' másalkhangzók egybejövetét; tehát körbevetett alkalmas magánhangzóra segít az ejtésen, és e' helyet: gardag, gardagbb, leggardagbb, mondatja: gardag-abb, leg-gardag-abb.

### Szabások.

1. Az a, o, u, után<sup>1. s.</sup> mondatik abb, úgy mint: gardag-abb, okos-abb, gyaltult-abb, vagy gyaltult-abb.

|                                      |                                      |
|--------------------------------------|--------------------------------------|
| Szemle, examen.                      | Szömölcs, szömölcsök, quasi oculus,  |
| Szemlélni, intueri.                  | — verruca                            |
| Szemenszedett, selectus.             | Szömölcsök, szömöröcsök (gomba) ocu- |
| Személy, selectum, — persona.        | los habens fungus. Phallus escu-     |
| Szemet, (szemelt) quod ex selectione | lentos.                              |
| residium est, rejectamentum.         | Szenderedni, obdormiscere            |

(Érdekes, hogy saját nevét a *szed* igéből származtatja:

Szedés, collectio, vindemia.

Szeder, collectaneus, — morus. — CzF-nál is.)

A hozott példák azt mutatják, hogy a jó elmélet kivitelezésében nem ritka a téves betáblázás. A származékszavaknál található melléfogások miatt meg kell jegyezni mentőkörülmenyként, hogy Szeder nem táborozott le a betű, ill. a hangok szerinti szigorú egyezésnél. Tágabb szempontjai vannak. Felhozzhatjuk pl. a fgr. nyelvek játékosnak mondott tulajdonságát (*ici-pici*, *Andi-Bandi*) a gyökök származékszavainál érvényesíti. Pl. az *izg* gyöknél: *Bizgat*, *Bizgatás*. A *talp* gyöknél a megánhangzók változásai (bár tévesen sorolta ide): *tapog-típeg*, *tapod-tipod*.

Az *ing* gyöknél szerepel a régies és népnyelvi forma: *Imeg*, *Űmög*, *Űng*. A *mocsk* gyöknél utal a szlovák nyelvre: *mácat*, *močit* — áztatni.

5. Szeder Fábíánnak van egy másik hasonló szógyűjteménye. Ehhez nincs sem bevezetés, sem bármiféle tájékoztatás. A címet is egy későbbi könyvtáros írta rá: „Magyar Szótár. Írta Szeder Fábíán.” (Könyvtári jelzete BK 237/1.) A fent ismertetett gyökszótárnál méretében nagyobb, itt 897 gyököt és a hozzájuk tartozó származékszavakat közli 26,5 × 40 cm méretű számozatlan nagy fóliókon. Ez is Szeder gyönyörű kézírásával készült. A fent ismertetett BK 233/4 jelzetű műtől abban is különbözik, hogy itt nem nevezi meg a szófajt, és nem ad latin értelmezést. Pl. a BK 233/4 gyökszótárban: „Gally, subst., ramus.” Ugyanez a gyök a Magyar szótárban: Gally. A gyökök alatt felsorakoztatott származékszavak is nagy eltérést mutatnak. Szemelvényként álljon itt a Magyar szótárból az *ér* gyök. Három minőségben szerepel: 1. *ÉR*: ered, ereg, ereget, eres, ereszt, eresztés, érez, érzet, érint, érintet, érkezés, érkezik, erkölcs, erkölcsös, erő, erőködés, erőködik, erőlködik, erőny, erős, erőszak, erőszakos, érz, érzék, érzékeny, érzelem, érzés, érzet. — 2. *ÉR*: érdel, éretlen, érik, érlel. 3. *ÉR*: érdek, érdekes, érdeklő, érdem, érdemes, érdemetlen, érték.”

Az *ér* értelmezései a gyökszótárban: „1. *ÉR*, verb. valet. Érték, valor. Érdem, meritum. — 2. *ÉR*, verb. pertingit. Megérni, ad maturitatem pervenire. Haza érni, érkezni, domum pertingere. Nem ér oda a kezével, non pertingit eo digito. Érteni, sensu intelligere. 3. *ÉR*, subst. vena, fons: [a latint elhagyom — szerző] Eres, erős, erőködni, erőkölti, erőkölc, erkölcs, erőny (virtus), érzékeny, értelem, értekezés, ért (intelligit), gerjed-terjed.”

6. Szeder Fábíán szótárai. Szeder legmunkaigényesebb műveinek szótárait tarthatjuk. Az effajta munkára hajlamain kívül a kor szelleme sarkallta, lekesítette őt. Két nagyméretű alkotás jött ki keze alól — a szó szoros értelmében: mind a kettőt saját kezével írta. Az egyik a már tárgyalt Magyar szótárral van egybekötve; ugyanaz a fólió méret, ugyanaz a könyvtári jelzet (BK 237/1). Ez a mű magyar—latin—német szótár, ábécérendbe szedett kb. 10 000 címszóval. Nevezzük el Magyar—latin—német szótár, I'-nek.,

Az 1. lap jobb felső sarkában a negyedik oszlop felett ez a dátum áll: 8-a Dec. 1840: minden valószínűség szerint a bemásolás kezdetének napja. A *Környék* szó felett: 18. Dec. 1840. Az utolsó oszlop felett: 29. Dec. 1840. Tehát Szeder három hét alatt letisztázta a 10 000 címszavas szótárt. (Idevágó problémát vehet fel az *In, nervus* szó felett álló magyar dátumozás: 1846. Máj. 6.) A BK 237/1 jelzetű szótárhoz meg kell jegyezni, hogy tkp. nem szótár, inkább magyar thesaurus, a szavak rövid latin—német értelmezésével. Valószínű, hogy Szeder pályamunkának készítette az Akadémiába. Sem ebből, sem az alább tárgyalandó nagyobb szótárából nem közölt semmit. Pedig korának majdnem minden folyóiratával kapcsolatban volt, s amint följegyzései mutatják, beküldött írásait közölték.

A másik, nagyobb, 1064 nagy fóliót megtöltő, legkevesebb 50 000 címszóval álló művének ezt a címet adhatnánk: „Magyar—latin—német szótár, II.” Ez a szótár a latin és német szavakon kívül szinonimákat is alkalmaz. Mindvégig gondos, szép írásából is következtethetjük, hogy témái iránt tisztelettel és szeretettel viseltetett. (Ennek a szótárnak könyvtári jelzete BK 80/II.) Az első lap tetején ez a dátum áll: 14. Jul. 1848. E dátumból úgy látszik, hogy a szótárt főként jószágkormányzó korában készítette. Az utolsó fóliókon csak a címszók készültek el. A szótárhoz csatlakozik azonos kivitelezésben 92 fólióra terjedő anyag. Ezzel a szótárból kimaradt szavakat pótolja.

A következő szemelvények bemutatják a kisebb (10 000 címszó) és a nagyobb (50 000 címszó) szótár anyagának különbségét.

A BK 237/1-ben (a kisebb):

*Fül*, auris, das Ohr, auricula. Fülbemászó, Forticula auricularia, der Ohrwurm. *Ország*, regnum, das Land. Országgyűlés, regni comitia, der Landtag. (S még 3 *ország*-gal kezdődő címszó.) A BK 80/II-ban (a nagyobb):

*Fül*: auris, is, Ter. Liv. Cic. auricula, ae, Cic. et Plaut. nagy fül, füles; das Ohr. az edénynek füle, ansa, manubrium, der Henkel, die Handhabe, das Öhr. fülre való, fülhöz tartozó, auricularis, e, zu den Ohren gehörig. (S még 41 *fül*-el kezdődő címszó.)

*Ország*, regnum, das Land, Reich. angolyország, anglia, England. franciaország, gallia, Frankreich. birodalom, imperium, das Reich. német birodalom, imperium germanicum, das deutsche Reich. orosz birodalom, imperium russicum, das Russische Reich. (Még 15 *ország*-gal kezdődő címszó.)

7. Szeder Fábán műveit, szótárait is hazafiság és józanság jellemzi. Hatalmas méretű szótárainak írására a reformkor jobb jövőt építő, haladó szelleme buzdította. Ezt az ösztökélést annak ellenére is megszívélte, hogy a kiadás bizonytalan reményében sem bízhatott. Kresznerics szótára nagyon késve jelent meg (halála évében, 1832-ben), de akkor is csak két kötete. Kassai szótára 1810 körül készen volt; 1833-tól kezdve Szepesy Ignác pécsi püspök gondoskodott a szótár öt kötetének (nyomtatott 2194 lap) kiadásáról; a hatodik kötetre nem került sor (Kassai 1842-ben halt meg). Szeder tudott ezekről a sovány reményekre jogosító munkás elődökről, ill. kortársakról. 1841-ben ugyan félreállt a reményekre építő munkálkodástól, de dolgozott az 50 000 címszón. Gazdasági munkaköre mellett is megtartotta a szélesebb körű követelményeket: nem követi Versegly szűkebb elméletét, a régi nyelv adatainak mellőzését. Végig érvényesül nála a szinkronid a korabeli írók műveinek vizsgálata által, valamint a diakronikus szemlélet is a népnyelv felhasználása és a

régi írók, pl. Telegdi szókinszének felhasználásában. (Telegdi pl. az *In* címszó oszlopa alatt a BK 237/1-ben.)

Szedér Fábián kéziratai között a most bemutatott nyelvgazdagító munkákon kívül is akadnak tudomásulvételre érdemes értékek és érdekességek.

†Danczi Villebald

## Magácska

Mint ismeretes, a magyar nyelvben az udvariassági formák rövidülése és hangalak-módosulása mindig a bennük rejlő érték lefokozódásával járt együtt (pl. a régi *nagyságod* > *nagysád* stb.). Ez az udvarias beszéd több nyelvben is előforduló általános tendenciája. Ennek ellenkezője mutatkozik egy olyan névmásban, amelynek az értéke — és így az udvariasság foka — éppen a képző hozzájárulásával magyarázható. A mai magyar nyelvben előbukkanó *magácská*-ról van szó. Erről Kertész Manó azt írja, hogy a múlt század ötvenes éveitől kezdve jelenik meg, és a nőknek szóló kedveskedő megszólításként használják a társalgásban (1. Szállok az úrnak 111). Valószínűleg a főneves kicsinyítőképzős megszólítások (*szívecském*, *lelkecském* stb.) analógiájára keletkezett.

A mai udvarias beszédben e névmás terjedésének és használatának változása azt mutatja, hogy a *magácska* ritkulóban van. Mégis az élőnyelvi és szépirodalmi példák egész sora a társalgásban való előfordulását bizonyítja. Ezt igazolja az a tény is, hogy olyan szótár, mint az ÉrtKsz., tartalmazza ezt a szót. Mai használatára jellemző az, hogy az udvarias beszédben — a régivel ellentétben — nemcsak a férfiak szájából hallható, hanem a nők egymás közti beszélgetésében is alkalmazható. (Leszögezhetjük, hogy a többi udvariassági névmással ellentétben a mai nyelvben csak egyes számú használatával találkozunk.)

A régi nyelvben, ahogyan Kertész írja, ez a kedveskedő megszólítás a férfiak részéről a nőknek szólt (i. m. 111). Különösen használatos volt — szintén a férfiak részéről — a fiatal lányok megszólításaként. Sajátos hangulata miatt olyanokkal szemben alkalmazták, akikkel emelkedett udvariassággal akartak beszélni, és akik iránt rokonszenvet, illetőleg gyöngédséget próbáltak kifejezni. Ennek bizonyítására két példát idézünk Móricz Zsigmond Simonyi Mária-hoz írt leveleiből: „Tegnap az Operánál mentem el. A Hajós utca sarkán megállottam, könny jött a szemembe és lehajoltam, mintha elvesztettem volna valamit, s megsimogattam azt a kockakövet, melyen állott *Magácska*. . .” (Móricz Lili: Kedves Mária! Móricz Zsigmond levelei Simonyi Mária-hoz. Bp., 1973. 63); „Igen, kedves, mindig itt ül *Magácska* mellett. . .” (70).

A mai nyelvben az ilyen telítettségű megszólítás egyre ritkábban fordul elő. Főleg a vidéki vagy inkább a falusi félértelmiségek szájából halljuk ezt a fiatal nőknek szóló, most is gáláns-kedveskedő formát. Így a *magácska* gyakran stilisztikai eszközként szolgál a mai íróknak a vidéki férfitípus ábrázolásakor. Pl. Csák Gyula Teréz című drámájában — a cselekmény egy járási székhelyen játszódik — az egyik szereplőnek, Terinek, ezt mondja az udvarlója: „ne haragudjon, ha emlékeztetem. . . de azt mondta a múltkor, hogy legfontosabb, ha egy közösségért, ahogy *magácska* nevezte a családot, feláldozzuk magunkat. . .” (A tolvaj és a bírák. Bp., 1974. 291). Szükséges megjegyezni, hogy az író olyan férfi szájába adja ezt az udvariassági formát, aki már túl van a negyvenen.